

MODERNISTYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY ŚRÓDMIEŚCIA GDYNI, JAKO POMNIK HISTORII

HIRSCH Robert ¹

¹ dr hab. inż. arch. Robert Hirsch, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej
<https://orcid.org/0000-0002-5427-3202>

ABSTRAKT: W 2015 roku układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni został uznany przez Prezydenta RP za Pomnik Historii. Kilka lat wcześniej, w 2007 r. zespół ten został wpisany do rejestru zabytków. Śródmieście zostało zaprojektowane i zrealizowane w znacznej części w latach 20. i 30. XX wieku. Wyjątkowym walorem jest unikatowy w skali europejskiej zespół zabudowy modernistycznej o różnych funkcjach. Jest to przez cały czas, tętniąca życiem centralna dzielnica miasta, w której nieuniknione są różne przekształcenia. Wprowadzenie ochrony konserwatorskiej sprawiło, że rozwój i modernizacja tej części miasta, musi się odbywać w harmonii z zachowaniem walorów dziedzictwa kulturowego. Polskie prawo nie przewiduje specjalnych procedur dotyczących ochrony i zarządzania terenami Pomników Historii. Jednakże w celu zaplanowania zrównoważonego rozwoju i ochrony walorów tego szczególnego obszaru, planuje się wykorzystać rekomendację UNESCO, w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego.

SŁOWA KLUCZE: Modernizm, architektura, zabytki, dziedzictwo kulturowe, Gdynia

Wstęp

Liczba Pomników Historii w Polsce przekroczyła w ostatnim czasie sto pozycji i zapewne będzie dalej rosła. Zabytki zaliczone do tej grupy stanowią niewątpliwie bardzo ważną część dziedzictwa kulturowego, a z chwilą uznania ich za Pomniki Historii zostały formalnie zaliczone do grupy o najwyższej randze, przynajmniej nominalnie.

Grupa Pomników Historii jest bardzo zróżnicowana pod wieloma względami. Zabytki te różnią się od siebie pod względem powierzchniowym, przestrzennym, strukturalnym, stylowym, własnościowym, czasu powstania, nawastrzeń chronologicznych, intensywności i problemów współczesnego użytkowania a nawet poziomu społecznej akceptacji i jeszcze zapewne innymi. W niektórych przypadkach, nawet w obrębie jednego Pomnika Historii, jest duże zróżnicowanie poszczególnych jego części, zwłaszcza jeśli w skład pojedynczego Pomnika Historii wchodzi

kilka odrębnych obszarów. Tak jest np. w przypadku Łodzi, gdzie za Pomnik Historii uznano wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego¹. Z tego wynikają odmienne problemy konserwatorskie i w związku z tym niemożliwe wydaje się sformułowanie bardzo precyzyjnych, jednolitych zasad ochrony, opieki i zarządzania. Natomiast potrzebne jest sformułowanie przynajmniej ogólnych, jednolitych wymogów, które będą podstawą do praktycznej ochrony, odpowiedniej do krajowej rangi zabytków. Obecnie z uznania za pomnik historii nie wynikają żadne istotne konsekwencje poza skutkami prestiżowymi i promocyjnymi. Jediną wymierną korzyścią jest możliwość otrzymania dodatkowych punktów przy ocenie wniosku przy ubieganiu się o dofinansowanie z funduszy, którymi rozporządza Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Punkty te zwiększają szanse, ale nadal wymagane jest konkurowanie z innymi zabytkami wpisanymi do rejestru. Ponadto zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami pomniki historii mogą być zgłaszane na Listę światowego dziedzictwa UNESCO².

Ograniczenia, przywileje i zobowiązania dla pomników historii nie różnią się więc istotnie od regulacji dotyczących wielotysięcznej grupy zabytków wpisanych do rejestrów wojewódzkich. Kwestie dotyczące konieczności wprowadzenia odpowiednich regulacji prawnych związanych z pomnikami historii poruszane są od dawna przez specjalistów zajmujących się ochroną dziedzictwa w Polsce. Już w *Raporcie na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989 z 2008 roku*, zwrócono uwagę, że z uznania za pomnik historii nie wynikają niemal żadne skutki zapisane w prawie wewnątrz krajowym, a jak stwierdzili autorzy „Obszar uznany za pomnik historii dla państwowych służb konserwatorskich powinien jednak być terenem szczególnego monitoringu konserwatorskiego, wpisów do rejestru zabytków i ograniczeń inwestycyjnych”³. Pomimo upływu czasu i włączenia na listę pomników historii kolejnych zabytków, nie nastąpiły żadne zmiany systemowe.

Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii

Wśród 105 zabytków uznanych do tej pory za pomniki historii jest kilkanaście zespołów miejskich, do których należą: Chełm, Gdańsk, Gdynia, Kazimierz Dolny, Kraków, Lublin, Paczków, Poznań, Przemyśl, Sandomierz, Stary Sącz, Toruń, Warszawa, Wrocław i Zamość. Jednym ze szczególnych Pomników Historii jest układ urbanistyczny Śródmieścia Gdyni, wyróżniony tym tytułem w 2015 r.⁴, który charakteryzuje się nieodległym czasem powstania, przypadającym na lata 20. i 30. XX w. oraz specyfiką architektoniczną miasta z dominującą zabudową modernistyczną.

¹ Rozporządzenie Prezydenta RP z 16 lutego 2015 r. (Dz.U. 2015, poz. 315).

² Zgodnie z art. 15 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami: „Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972r. (Dz.U. z 1976 r. poz.190 i191)”.

³ Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szymgin B. (2008), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków, s. 69

⁴ Rozporządzenie Prezydenta RP z 23 lutego 2015 r. (Dz.U. RP z 16 marca 2015 r., poz. 356).

Śródmieście Gdynia to założenie przestrzenne o znacznej powierzchni – około 88 hektarów, bardzo intensywnie zabudowane. Jest tu około 450 budynków, w tym większość ma od 5 do 6 kondygnacji. Obszar zamieszkuje wiele tysięcy mieszkańców, a ponieważ jest to dzielnica śródmiejska dużego miasta, znaczna liczba osób przybywa także każdego dnia na czasowy pobyt np. do pracy lub w celach turystycznych. Na obszarze Pomnika Historii jest 25 zabytków wpisanych indywidualnie do rejestru i jest to pod tym względem obszar w Gdyni, na którym występuje ich najwięcej.

Wpisanie śródmieścia Gdyni na listę Pomników Historii było przedsięwzięciem zainicjowanym przez lokalne środowisko w Gdyni. Podobnie jak przeprowadzone kilka lat wcześniej i zakończone w 2007 r. wpisanie śródmieścia do rejestru zabytków, które także odbyło się w wyniku działań samorządu lokalnego i społeczności Gdyni.

Ponadlokalne znaczenie śródmieścia Gdyni, wykraczające znacznie ponad rangę wpisu do rejestru zabytków, było początkowo podkreślane tylko w środowisku ekspertów, np. przez badaczkę architektury Gdyni Marię Jolantę Sołtysik⁵. Stopniowo jednak zyskiwało coraz szerszy oddźwięk. Kiedy po wpisaniu śródmieścia do rejestru zabytków, realne stało się ubieganie o status Pomnika Historii, Urząd Miasta Gdyni rozpoczął intensywne działania formalne i organizacyjne. Miały one prowadzić do wypełnienia warunków, opracowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa i przyjętych przez Radę Ochrony Zabytków przy MKiDN dla zgłaszanych wniosków. Jednym z najpoważniejszych wymogów, niemożliwych do spełnienia w krótkim czasie, był obowiązek objęcia zgłaszanego obszaru miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. Przy obszarze o wielohektarowej powierzchni i wielotysięcznej liczbie mieszkańców, było to poważne wyzwanie⁶. Decyzją władz miasta przystąpiono do sporządzania kilku miejscowych planów zagospodarowania, pokrywających praktycznie cały zespół zabytkowy śródmieścia. Przy sporządzaniu mpzp wykorzystano sprawdzone w planowaniu przestrzennym w Gdyni kategorie ochrony konserwatorskiej budynków historycznych⁷. Procedury te, pomimo priorytetowego potraktowania trwały kilka lat. Równocześnie przystąpiono do opracowania dokumentacji zgłoszenia układu urbanistycznego śródmieścia Gdyni do uznania za Pomnik Historii, którą ukończono w 2012 r.⁸ i w tym samym roku, formalnie złożono wniosek.

Wpisanie śródmieścia Gdyni na listę Pomników Historii jako sześćdziesiątego zabytku w Polsce, było sposobnością do promocji i spopularyzowania ochrony śródmieścia i tę okazję wykorzystano. 21 kwietnia 2015 r. została zorganizowana w Gdyni ogólnodostępna uroczystość, w trakcie której Prezydent RP Bronisław Komorowski przekazał rozporządzenie Prezydentowi

⁵ Sołtysik M. J. (2006), *Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii*, „Rocznik Gdyni” nr 18, s. 16-30.

⁶ Procedury planistyczne i realizację projektów pod kątem ubiegania się o uznanie za PH, zainicjował i nadzorował Wiceprezydent Gdyni dr inż.arch. Marek Stępa.

⁷ Szerzej na ten temat w artykule: Hirsch R. (2012), *Praktyczne zastosowanie wartościowania zabytków, czyli kategorie ochrony konserwatorskiej budynków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin: wyd. PKN ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Fundacja Pol. Lub., 67-74.

⁸ Hirsch R., Lewicki J., Sołtysik M. J. (2012), *Układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni. Dokumentacja zgłoszenia zabytku do uznania za Pomnik Historii*, red. R. Hirsch, Gdynia.

Gdyni Wojciechowi Szczurkowi. Odsłonięto także pamiątkową tablicę na budynku Urzędu Miasta Gdyni, która ukazuje obszar uznany za Pomnik Historii i ma istotne znaczenie edukacyjne (il. 1). W wydarzeniu uczestniczyły setki osób. Wydane zostały też specjalne informatory na temat nowego Pomnika Historii. Za Pomnik Historii uznany został zespół w granicach analogicznych do granic wpisu do rejestru zabytków (il. 2). Jest to więc obszar, na którym obowiązują trzy różne formy ochrony: wpis do rejestru zabytków, pomnik historii oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

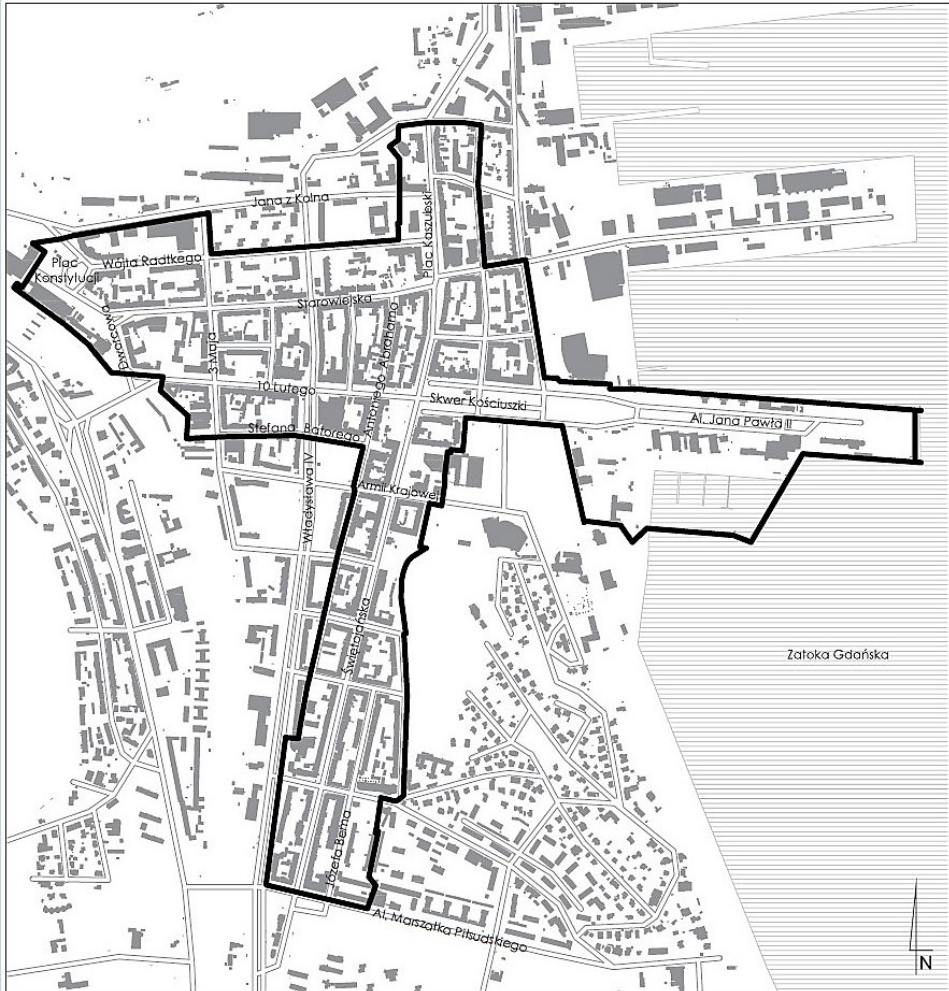
Fot. 1 Tablica informacyjna na budynku Urzędu Miasta Gdyni przy ul. Świętojańskiej, upamiętniająca nadanie statusu Pomnika Historii, projekt: Marek Kaliński

Ponieważ czas wpisania do rejestru zabytków (2007 r.) i uznania za Pomnik Historii (2015 r.) nie były zbyt odległe, wyraźnie można było stwierdzić, że wpisanie do rejestru zabytków śródmieścia wprowadziło bardzo konkretną ochronę prawną. Z chwilą wpisu, zaczęły obowiązywać regulacje ustawowe, które dotyczą zabytków w tej grupie ochrony. Natomiast uznanie za Pomnik Historii uzyskało większy rozgłos w mieście, ale nie miało znaczenia dla kwestii ochrony prawnej.

Uznanie za Pomnik Historii nie przyniosło w Gdyni praktycznie żadnych zmian, ale celowe jest rozważenie jakie zmiany byłyby pożądane, np. w takich aspektach jak kwestie administracyjne, finansowe i związane z zarządzaniem i partycypacją społeczną.

MAPA POMNIKA HISTORII „GDYNIA – HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY ŚRÓDMIEŚCIA”

Gdynia - historyczny układ urbanistyczny śródmieścia

— granica pomnika historii

▒ zabudowa miejska

0 250 500 m

Ryc. 1 Granice Pomnika Historii określone w Rozporządzeniu Prezydenta RP

Obecnie kompetencje administracyjne, czyli działania organów ochrony zabytków opiniujących i wydających decyzje na temat różnych przedsięwzięć na terenie śródmieścia wydawane są na podstawie decyzji z 2007 r. o wpisaniu śródmieścia do rejestru zabytków. W przypadku nowych inwestycji istotne znaczenie mają regulacje obowiązujące w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, które zostały opracowane i uchwalone przed uznaniem śródmieścia za Pomnik Historii. Bez zmian pozostaje podział kompetencji administracyjnych obowiązujący w Gdyni od 2000 r., ustalony na podstawie porozumienia o przekazaniu części kompetencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku Gminie Gdynia⁹. Podział polegający w pewnym uproszczeniu na tym, że działania na obszarze zabytkowego śródmieścia uzgadnia Miejski Konserwator Zabytków w Gdyni, natomiast uzgodnień dotyczących zabytków na tym terenie (obecnie 25), wpisanych odrębnie do rejestru, dokonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku. W praktyce powoduje to niekiedy brak spójności przy rozstrzygnięciu spraw oraz utrudnienie w przepływie i gromadzeniu informacji.

W przypadku zabytku najwyższej rangi celowe byłoby określenie wymogu, aby to jeden organ był odpowiedzialny za wszelkie uzgodnienia. W związku z wyjątkową rangą zabytków uznanych za pomniki historii, celowa też byłaby możliwość powołania specjalnego ciała opiniodawczego, w rodzaju rady ochrony zabytków, która powinna się składać ze specjalistów i przedstawicieli mieszkańców. Byłby to jeden ze sposobów realizowania partycypacji społecznej, co jest nieodzowne szczególnie w przypadku zespołów licznie zamieszkiwanych. Pewnym wzorem może być Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, w którym zasiadają osoby różnych profesji, reprezentujące także lokalne środowisko.

Kwestie finansowania i ochrony pomników historii

Istotnym elementem ochrony pomnika historii musi być specjalny system finansowania. W Gdyni od kilkunastu lat funkcjonuje program dotowania prac przy zabytkach miasta, który opiera się wyłącznie na budżecie samorządu. Na podstawie uchwały Rady Miasta Gdyni, o dotacje ubiegać się mogą właściciele wszystkich zabytków wpisanych do rejestru, położonych w granicach miasta. Uprawnienie do uzyskania dofinansowania mają także wszystkie budynki (zbudowane przed 1989 r.) położone na obszarach zabytkowych, w tym na terenie śródmieścia – Pomnika Historii¹⁰. Regulamin przyznawania dotacji nie preferuje w szczególności sposób obiektów z Pomnika Historii, ale planowane jest wyodrębnienie środków budżetowych na budynki leżące w jego granicach.

Obecnie dla pomników historii brak jest możliwości uzyskania specjalnego dofinansowania z budżetu państwa, poza normalnym trybem dotacji dla wszystkich zabytków, w którym przy

⁹ Obowiązuje obecnie Porozumienie z dnia 12 czerwca 2012 r. w sprawie prowadzenia spraw z zakresu właściwości Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku przez Gminę Miasta Gdyni, (Dz.Urz.Woj.Pom. z 12 czerwca 2012 r. poz. 2034), ale pierwsze porozumienie, które wprowadziło taki podział zawarto w 2000 r.

¹⁰ Uchwała Rady Miasta Gdyni nr XXXIX/861/10 z 27 stycznia 2010 r. w sprawie: przyjęcia zasad i trybu udzielania i rozliczania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru, znajdujących się na terenie administracyjnym Gminy Miasta Gdyni.

ocenie wniosków pomniki historii otrzymują tylko dodatkowe punkty.

Uzasadnione i niezwykle potrzebne jest wprowadzenie systemu oddzielnego finansowania pomników historii z budżetu państwa. Skoro grupę tę wyróżniono nominalnie, jako zabytki o walorach szczebla ogólnopolskiego, to nie powinny pozostawać w grupie wspólnego finansowania z wielotysięczną grupą zabytków wpisanych do rejestru na poziomie wojewódzkim. Pewnym wzorcem i źródłem doświadczeń może być funkcjonowanie finansowania Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa poprzez Kancelarię Prezydenta RP, którymi dysponuje SKOZK, i które przyniosło w ciągu kilkudziesięciu lat wymierne efekty konserwatorskie¹¹.

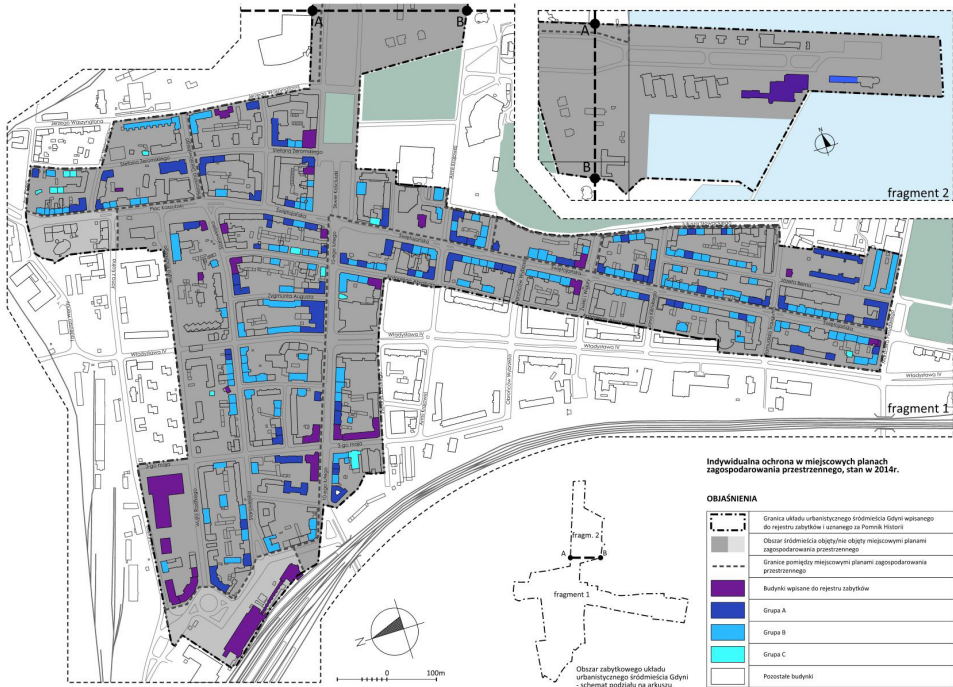
W funkcjonowanie miasta historycznego i procesy planowania, realizacji i kontroli powinni być włączeni różni interesariusze, w tym szczególnie mieszkańcy i użytkownicy tego obszaru. Obecnie aktywność społeczna na terenie śródmieścia Gdyni, które jest Pomnikiem Historii, jest doraźna i dotyczy na ogół spraw interwencyjnych lub odosobnionych zamierzeń. Brakuje kompleksowego spojrzenia na cały zespół i jego otoczenie, uwzględniającego walory kulturowe i kwestie funkcjonowania miasta. Konsultacje społeczne dotyczą wybranych, wąskich zagadnień, albo odbywają się w procedurze planistycznej związanej z mpzp.

W Gdyni na etapie ubiegania się o status Pomnika Historii zostały sporządzone mpzp dla zgłaszanego terenu. Plany miejscowe, przy założeniu ich dobrej jakości, są niewątpliwie przydatne dla rozległych zespołów przestrzennych, szczególnie miejskich. W przypadku Gdyni zawierają one wiele istotnych regulacji dotyczących układu urbanistycznego, np. dopuszczalne funkcje oraz parametry i charakter nowej zabudowy. Przykładowe zapisy brzmią następująco: „nową zabudowę należy dostosować skalą do istniejącej zabudowy sąsiedniej, wymagane jest nawiązanie wysokością budynków projektowanych w zwartych pierzejach zabudowy, do poziomu gzymsu, attyki budynków istniejących (...); ochrona jednorodnej formy architektonicznej budynków tworzących zespół zabudowy; dla projektowanej zabudowy, dopuszczonej zgodnie z ustaleniami zawartymi w kartach terenów, ustala się wymóg dostosowania form i wyrazu architektonicznego do tradycji modernistycznej architektury Gdyni oraz zastosowanie podstawowej kolorystyki elewacji w odcieniach bieli, szarości, beżu; zaleca się użycie w elewacjach tradycyjnych materiałów ceramicznych i kamiennych (wapienia, piaskowca)”¹².

W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego są też zapisy chroniące poszczególne budynki (il. 3) i istotne elementy zagospodarowania np. historyczne nawierzchnie ulic. Plany zagospodarowania są jednak typowymi narzędziami urbanistycznymi i nie są wystarczające w przypadku obszarów zabytkowych o wysokich walorach kulturowych. Nie ma w nich miejsca na wiele regulacji, istotnych z punktu widzenia ochrony dziedzictwa i zrównoważonego funkcjonowania miasta.

¹¹ Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa, (Dz. U. z 1985 r., nr 21, poz. 90).

¹² Uchwała Nr XXXVII/839/09 Rady Miasta Gdyni z dnia 25 listopada 2009 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Śródmieście w Gdyni, rejon Skweru Kościuszki oraz ulic Jana z Kolna i 10 Lutego, §5 ust. 1 pkt 2, lit. b i c.

Ryc. 2 Obszar śródmieścia Gdyni uznany za Pomnik Historii z zaznaczonymi kategoriami ochrony buildynków, ustalonymi w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (oprac. autor)

Niektóre miasta w Polsce w celu lepszej ochrony przestrzeni historycznej wykorzystują regulację wynikającą z obowiązującej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworząc na terenie zabytkowym parki kulturowe. Do miast tych należą m.in. Kraków, Wrocław oraz ostatnio Poznań, w którym utworzono w 2018 r. park kulturowy Stare Miasto w Poznaniu. Ta forma ochrony może być przydatna w regulacji niektórych kwestii przestrzennych na obszarze także pomnika historii, ale nie jest to wprost powiązane z tym najwyższym statusem i nie ma charakteru obligatoryjnego. Ponadto obszary, na których tworzone są parki kulturowe, nie są tożsame z obszarami uznanymi za pomniki historii.

Jakie w takim razie rozwiązania i standardy mogłyby być wdrożone dla lepszej ochrony? W przypadku pomników historii, będących historycznymi zespołami miejskimi tak jak Gdynia, bardzo przydatne mogą być doświadczenia różnych miast, które wykorzystują rekomendację UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (HUL)¹³. Powinien także pojawić się wymóg opracowania planów zarządzania i monitorowania stanu jaki określono dla dóbr na Liście światowego dziedzictwa oraz powołania specjalnego podmiotu zarządzającego, o specjalnym umocowaniu i uprawnieniach. Plan zarządzania pozwoliłby na identyfikację zasobów i określenie walorów zabytku uznanego za pomnik historii. W jednym dokumencie strategicznym możliwe byłoby ujęcie różnych kwestii, istotnych z punktu widzenia ochrony układu urbanistycznego i jego rozwoju, w tym: zabudowy, zieleni, nawierzchni, małej

architektury itp., ale także uwzględnienie zagadnień charakterystycznych dla współczesnego funkcjonowania miasta np. nowych inwestycji, funkcji, kwestii komunikacji itd. Plan taki byłby opracowany w procedurze publicznej.

Dokument taki byłby podstawą do monitoringu obszaru pomnika historii i opracowania raportów na temat jego funkcjonowania i ew. zagrożeń, które powinna gromadzić i analizować instytucja centralna np. Narodowy Instytut Dziedzictwa, który zajmuje się dobrami z terenu Polski na Liście światowego dziedzictwa UNESCO. W Gdyni są obecnie przygotowywane założenia do planu zarządzania układem urbanistycznym śródmieścia, ale jest to wyłącznie lokalna inicjatywa fakultatywna.

Podsumowując obecny status pomników historii można stwierdzić, że jest to tylko z nazwy forma ochrony zabytków. Prawo nie nakłada specjalnych wymogów na użytkowników i nie wiąże się ze zobowiązaniami np. budżetowymi ze strony państwa. Z punktu widzenia ochrony dziedzictwa taki stan jest niewątpliwie ułomny. Można mnożyć pomysły na temat szczegółów systemu ochrony pomników historii i środowisko konserwatorskie ma w tym zakresie wiele przemyśleń i konkretnych propozycji, przedstawionych w licznych publikacjach. Aby jednak stan się zmienił nieodzowne są nowe regulacje ustawowe.

Bibliografia

Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B. (2008), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków;

Frączak K. (2014), *Skuteczność ochrony pomników historii w prawie polskim*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk, 260-270;

Hirsch R. (2012), *Praktyczne zastosowanie wartościowania zabytków czyli kategorie ochrony konserwatorskiej budynków w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin: PKN ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Politechnika Lubelska, Fundacja Pol. Lub. 67-74;

Hirsch R. (2011), *Prawna ochrona XX-wiecznych układów urbanistycznych na przykładzie Gdyni*, *Ochrona Zabytków*, nr 1-4/2010, Warszawa, 263-278;

Hirsch R., Lewicki J., Sołtysik M. J. (2011), *Układ urbanistyczny śródmieścia Gdyni. Dokumentacja zgłoszenia zabytku do uznania za Pomnik Historii*, red. R. Hirsch, Gdynia;

Sołtysik M. J. (1993), *Gdynia miasto dwudziestolecia międzywojennego. Urbanistyka i Architektura*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN;

Sołtysik M. J. (2006), *Śródmieście Gdyni jako Pomnik Historii*, „Rocznik Gdyński” nr 18, 2006, 16-30.

